

A MAGYAR FONÉMÁK RENDSZERÉHEZ ÉS RENDSZEREZÉSÉHEZ

DEME LÁSZLÓ

1. A fonológia, a nyelvek hangállományának új szempontú tanulmányozása, az orosz nyelvészeti hagyomány és a saussure-i kezdeményezés kettős forrásából indult, és a prágai iskola működése során olvadt eggyé. (A kezdetekre vö. LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába 3—14; a továbbfejlődésre lásd VACHEK, JOSEF: The Linguistic School of Prague. Bloomington—London, 1966.) Eleve úgy született, mint nemzetközi stúdium, s olyan nyelvek vizsgálatával kezdődött, amelyekben az önálló hangszközök állományának megállapítása és bizonyos hangjelenségeknek ide vagy oda sorolása valóban nem volt problémátlan feladat. A hangrendszer rendszer voltának és egyes hangjelenségek változatként való besorolhatóságának felfedezése jelentős lépésnek bizonyult a hangtani tanulmányozás nyelvközpontúbbá tételében; a közben kialakult szemlélet és módszer pedig azt biztosította, hogy a különféle nyelvek fonémarendszerei és egyes fonémái — fiziológiai-akusztikai különbségeik ellenére is — egybevethetők legyenek egymással. (Vö. TRUBETZKOY, N. S.: Grundzüge der Phonologie.² Göttingen, 1958; főleg 80—166.)

Am a fejlődés folyamán — éppen imént említett erényeinek mellékhatásaként — a fonémajellemzés és -rendszerezés egyre távolabb került alapszempontjaiban a fizikai — tudniillik a fiziológiai és az akusztikai — valóságtól; azután — paradox módon — már a rendszerben való szemlélettől-szemléltetéstől is. Ez az elszakadás a bináris alapú jellemzés kialakulásával érte el a felső fokát. A „distinctive feature”-ökre alapozott jellemzés módszere valóban jól hasznosítható, ha a fonémák sajátos jellegének nyelvek közti egybevethetőségük célját szolgáló leírására használjuk; de konkrét jellemzőik és rendszerbeli kapcsolataik felismerésében már elég kevésbé segít. (Az ilyen leírás elveit és mintáját lásd JAKOBSON—COLIN—HALLE: Toward the Logical Description of Languages in their Phonemic Aspect; és JAKOBSON—HALLE: Phonology and Phonetics; mindkettő R. JAKOBSON: Selected Writings I. Phonological Studies c. gyűjteményes kötetében; magyarra alkalmazva: SZÉPE GYÖRGY: Az alsóbb nyelvi szintek leírása. ÁltNyTan. VI, 359—466; bibliográfia az utolsó hat lapon.)

E módszert bírálni itt nincs terem, most nem is ez a célom. Ennyit is csak azért mondtam el az előzményekből, hogy megokoljam: miért próbálom most — eltérve tőlük — a magyar fonémáknak egy olyan rendszerezését felvázolni, amely látszólag visszakanyarodás a korábbi — fonológia előtti — „hangtanhoz”. Azért, mert magáról a fonémáról — rendszerbeli helyéről, nyelvi funkciójáról — is más a felfogásom, mint az általános. (Részletezve lásd NytudÉrt. 17. szám 134—154; gyakorlati vetülete a MMNyR. I. hangtani részében.) De még inkább azért, hogy megkísérleljem: lehetne-e a fonéma fogalmának lényeges mozzanatait megtartva olyan rendszerezést adni, amelynek révén jóval közelebb maradhatunk a fizikai — elsősorban a

fiziológiai — valóságához, mint az mostanában szokás; és ugyanakkor többet fogunk meg abból, ami az adott rendszerben sajátos, elsősorban rá jellemző; meg abból is, ami más összeállításokban már a morfofonetikába vagy a morfofonológiába kerül, de alapjában véve a fonémára vagy legalábbis rendszerbeli elhelyezkedésére (is) jellemző.

A magyar fonémaállomány — mint más nyelvi rendszereké is — mindenekelőtt két nagy tartományra oszlik: magán- és mássalhangzókéra. Morfofonológiai funkciójuk alapján ezek a magyarban egyértelműen elhatárolhatók: a magánhangzó mindig szótagmag, a mássalhangzó sohasem az (vö. MMNyR. I, 65; a szláv szonans mássalhangzók értékére l. tölem: StudSlav. XII, 69—79). Ennek látszólag ellene mondanak a *pszt*, *hm* típusú mondatszók; ám ezek — jellegüknél fogva is — extrafonologikus alakulatok. A mondatszóban és idegen szavakban jelentkező *au* diftongus (és általában is, például minden nyelvjárásokbeli diftongusunk) hosszú értékű egyeshang, tehát nem két magánhangzó egyszótagos kapcsolata (vö. NytudÉrt. 3. szám 66), s így egységként szótagmag. — Magán- és mássalhangzók közt volt egy közbülső (határhelyzetes értékű) sáv a nyelvtörténeti fejlődés korábbi korszakában (γ , j , β ; ide számított az l , sőt esetleg a h is); közülük ma már csak legföljebb a j vehető ilyennek De ez a fonetikai tekintetben átmeneti jellegük fonológiailag akkor sem jelentett valamiféle kétértékűséget, mindegyikük mássalhangzós fonéma volt, csak éppen vokalizálódásra vagy vokállissal való váltakozásra képes. (Vö. NytudÉrt. 58. szám 339—344.)

2. A magánhangzókat véve elsőül, ezek maguk két rendszert alkotnak. Az egyik a rövideké, a másik a hosszúaké. Fő jegyeiket tekintve e két rendszer fedi egymást, de részletekben, az egyes tagok fonetikai tartalmában — sőt abszolút helyzetében is — vannak különbségek. Köztük a releváns különbségjegy természetesen az időtartam eltérése; de a két rendszer alsó fokozatában a rövid/hosszú párok tagjai minőségileg is szembeállíthatók egymással. — A két rendszer a köz- és irodalmi nyelvben:

Rövidek	Hosszúak
<i>u ü i</i>	<i>ú ű í</i>
<i>o ö †</i>	<i>ó ő é</i>
<i>a e</i>	<i>á †</i>
1. ábra	2. ábra

Mindkettejüknek három tengelye van (bal, középső, jobb) és három fokozata (alsó, középső, felső). A három tengely közül csak a bal teljes mindkettőben; a középső abszolúte hiányos, a jobb relatíve hiányos. Így van az egyes fokozatokkal is: közülük csak a felső teljes mindkettőben; az alsó abszolúte hiányos, a középső — a rövid rendszerben — relatíve hiányos. — Fonológiailag tekintve a bal tengely egyszerűen veláris, a jobb egyszerűen illabiális. Ha ugyanis egy hangra azt mondjuk: veláris; a meghatározás egyértelmű, mert a fonéma csakis a bal tengelyen kereshető. Ha egy hangra azt mondjuk: illabiális, az is egyértelmű, mert a fonéma csak a jobb tengelyen állhat. Mellesleg a bal tengely (a hosszú rendszerben egyetlen kivétellel) labiális is, a jobb meg palatális is. Ez disztinktív sajátosságuk, de nem definitív, azaz fonológiai szempontból másodlagos. — A középső tengely jellegzetesen közbülső: csak a két szélső tengely másodlagos sajátosságainak együttesével jellemezhető. Nem

egyszerűen palatális a ballal szemben (mert palatális a jobb is), és nem is egyszerűen labiális a jobbal szemben (mert labiális a bal is), hanem palatális labiális.

Mint említettem: a jobb tengely hiányossága csak relatív; ugyanis a felsővel szembenálló „nem felső” tag mind a két rendszerben kétértékű: középső is, alsó is. Világossá teszik ezt az olyan morfofonológiai megfelelések, mint a toldalékokban a *-ban/ben*, *-nak/nek* (itt az *e* világosan alsó értékű), másrészt viszont *-hoz/höz/höz*, *-tok/tek/tök* (ahol az *e* középső értékben áll). — Még világosabb az *é* kétértékűsége: ez a morfémaalternációkban saját (középső) értékében nem is áll, csak alsóban: *-nál/nél*, *-ák/ék* stb.

A köznyelvnek — jó néhány regionális altípusában egyetlenként, de még központi típusában is szívesen látott változatként — él egy olyan formája is, amelyikben a rövid rendszer jobb tengelye teljes. Itt tehát ez a helyzet:

Rövidék	Hosszúak
<i>u ü i</i>	<i>ú ű í</i>
<i>o ö ě</i>	<i>ó ő é</i>
<i>a e</i>	<i>á ↓</i>

3. ábra

4. ábra

Az imént bemutatott toldalékmegfelelések *e* formában persze úgy oszlanak meg, hogy a középső sornak *ě*, az alsónak *e* a megfelelő tagja. Tehát: *-ban/ben*, *-nak/nek*; de: *-hoz/höz/höz*, *-tok/tek/tök*.

Ha a köznyelvi alapszerre nézve (1. és 2. ábra) számolgatni kezdünk, a következőket látjuk: Mindhárom tengelyre 3—3 magassági fokot véve, a magánhangzós fonémáknak elvben várható mennyisége = 9 rendszerenként. Valójában — a kétértékűeket 1,5 értékben jegyezve — mindkét rendszerben 7,5 önálló fonéma vehető fel. Így a tényleges kihasználtság az elvihez mérve kb. = 83%. A bal tengely kihasználtsága = 100%, a jobbé kb. = 83%; a két szélső együttesen (minthogy 5,5 valószínű valószínű fonéma áll rajtuk a lehetséges 6 ellenében) kb. = 92%. A közbülső tengelyen viszont a kihasználtság csak kb. = 67%. — A másik bemutatott változatban (3. és 4. ábra) csak a rövidék jobb tengelyén mások (nagyobbak) az értékek. — Mindez arra mutat: magánhangzó-rendszereinkben a két szélső tengely az alap, a közbülső kiegészítő. (Ezt mutatta — egészen más oldalról — a relevancia-vizsgálat is.)

Az *e* és *é* fonémának a köznyelvi alapformában való kétértékűségét mutatja rövid és hosszú rendszer egymásra vetítése is. Bár az *e* alapvetően alsó, az *é* meg középső helyzetű, a tömorfémákbeli váltakozásuk pusztán időtartamváltás értékű. Az olyan tövek, mint a *kéz/kez-*, *lélek/lelk-* éppúgy egyszerű időtartamváltók, mint a *víz/víz-*, *tűz/tűz-*, *út/ut-* stb. S pusztán időtartamváltók az ilyenek is: *kefe/kefé-*, *fekete/feketé-* stb.; az *e* és *é* közti fokozati különbség irreleváns. — A köznyelvnek abban a változatában, amelyikben a jobb tengely teljes, *e* és *ě* különállása világos. S ez még világosabb teszi az *é* kétértékűségét, hiszen mindkettejüknek ez a hosszú párja. Itt a fenti váltakozások így alakulnak: *kéz/kez-*, de *lélek/lelk-*; illetőleg: *kefe/kefé-*, de: *eké/eké-*.

Azt, hogy a rövid és a hosszú rendszer megfelelő helyzetű tagja közt fennálló minőségi különbség irreleváns lehet fonológiai szempontból, már az elmondottak is bizonyítják. De még inkább a bal tengelyek alsó tagjainak, az *a* és *á* fonémának

egymáshoz való viszonya. Mert a morfofonológiai rendszerben e kettő is egyszerű rövid-hosszú megfelelési viszonyban áll. Pusztán időtartamváltó tőnek számítanak a fenti *e/é* váltakozást mutatóknak megfelelő ilyenek: *nyár/nyar-*, *kanál/kanal-*, illetőleg: *apa/apá-*, *lila/lilá-* stb. A rövid és a hosszú rendszer megfelelő tagjai között található egyéb különbségek irrelevánsak. Pedig fonetikailag igazán minőségek: az *a* labiális, az *á* illabiális, és egy teljes fokkal alacsonyabban képzett, mint „rövid változata”.

A rendszerbeli hely azonossága tehát meglehetősen nagy fiziológiai különbségeket át tud hidalni. Még az *a/á* viszohnál is szemléletesebb példa erre a más vonatkozásban már említett *á/é* váltakozása. Itt az első tag fonetikailag két teljes fokozattal lejjebb képzett, mint a második; de az *á* (úgy is, mint az *a* hosszú párja) egyszerűen alsó értékű a bal tengelyen, az *é* pedig (részben, mint az *e* hosszú párja) alsó értékű is lehet a jobb tengelyen. Így váltakozásuk fonológiai szempontból természetes: a két alsó tagé. S minthogy e fokozatban a középső tengelyen semmi sincsen, az *á/é* páré az egyetlen lehetséges veláris-palatális megfelelés a hosszú-aknál.

Fel lehet tenni persze a kérdést: megokolt és szükséges-e két külön magánhangzórendszerrel számolnunk a magyarra nézve: egy röviddel meg egy hosszúval; nem volna-e elegendő csak a rövidet venni, s hozzá egy időtartam-mozzanatot (egy Jones-féle „kronémát”; vö. JONES, DANIEL: *The phoneme: its nature and use.* Cambridge, 1950. 114 kk.). Nos, ennek ellene mondana már az *e/é* meg az *a/á* viszony is, amelyekben az „*e*+kronéma”, illetőleg „*a*+kronéma” képlet nem *é*-t, illetőleg *á*-t eredményezne. S még inkább az, hogy a magyar nyelvjárások egy részében a hosszú rendszer középső fokozata szabályszerűen diftongusos megoldású (akár *uo*, *üö*, *ie*, akár *ou*, *öü*, *ei* képlettel), sőt diftongusos lehet az alsó tag is (*oa* vagy *ao* típusú megoldásban). S azt, hogy a hosszú rendszernek bizonyos tagjai diftongikusak, még meg lehet érteni. De hogy a „rövid hang+kronéma” miért és hogyan adna diftongusos formát, azt már jóval kevésbé.

Érdeemes megjegyeznünk: morfológiai viselkedése tekintetében a két rendszer (a rövid meg a hosszú) különbséget mutat. Az alternáló (többalakú) toldalékokbeli váltakozásban más-más módon vesznek részt.

Rövidek		Hosszúak	
<i>u ü</i>	pl. <i>-unk/ünk</i>	<i>ú ü</i>	pl. <i>-jú/jű</i>
<i>o ö e</i>	pl. <i>-tok/tök/tek</i>	<i>ó ő</i>	pl. <i>-ból/ből</i>
<i>a e</i>	pl. <i>-ban/ben</i>	<i>á é</i>	pl. <i>-nál/nél</i>

5. ábra

6. ábra

A rövid rendszerben tehát (a középső fokozatban) van háromtagú váltakozás, a hosszúban viszont nincsen. — Ezek után az sem tartható véletlennek, hogy a nem alternáló (egyalakú) toldalékokban az *i* és a (középső értékű) *é* a leggyakoribb (pl. *-i*, *-ni*, *-nyi*, *-ig*; *-é*, *-ék*, *-ért* stb.); bár akad egyéb is (pl. *-kor*).

A felvázoltak eltérnek a nemzetközi, sőt bizonyos magyar előzményektől is. Köznyelvünk rövid és hosszú magánhangzós fonémáit LAZICZIUS GYULA például

így állította rendszerbe (Bevezetés a fonológiába 50):

Rövidék	Hosszúak
<i>a</i>	<i>á</i>
<i>o ö e</i>	<i>ó ő é</i>
<i>u ü i</i>	<i>ú ű í</i>
7. ábra	8. ábra

Ennek a képletnek két fő hibája van. Az egyik: hogy az alsó fokozat áll a tetején, a felső az alján; azaz épp a fordítottját mutatja a fonetikai tartalomnak. A másik — ennél súlyosabb — pedig: hogy az *e*-nek meg az *é*-nek semmi sem mutatja kétértékűségét, s így azt sem, hogy az *a/á* párral együtt és tagjaikkal egyenként milyen szoros kapcsolatban állnak. — Arról a szépséghibáról már nem is beszéltek, hogy mindkét rendszer egy rajzolási trükk révén lett háromszögű; tudniillik a háromtagú középső sort összenyomták, az ugyancsak háromtagú „alsót” széthúzták a rajzon; az *a*, illetőleg *á* meg úgy ül a rendszerek tetején, mintha középen volna a helye, a palatális labiálisok közt; pedig hát hozzájuk van a legkevesebb közülük. — Talán ez a néhány negatívum is érv a mi kísérletünk mellett, mert rámutat: a „hagyományos” és „fonológiai” ábrázolásmód inkább a rendszerező természetét tükrözi, mint a rendszerét.

3. A fonémák rendszerezésekor a mássalhangzókról el szokás feledkezni (magam is beleestem ebbe a NytudÉrt. 17. számában), vagy legföljebb részrendszereket, illetőleg rendszerrészeket adni teljes kép helyett (így LAZICZIUS, a Bevezetés a fonológiába c. munkájában). Pedig általános rendszerük nyilván van, ha némileg nyitottabb is a magánhangzókénál.

A mássalhangzóknál a magyarban csak egy rendszerrel kell számolnunk: a rövidkével. A hosszúság persze disztinktiv jegy a mássalhangzós tartományban is; de nem a fonéma tulajdonsága, hanem a morfémaé (sőt sokszor a morfémaegyüttesé). Így a hosszú mássalhangzó fonológiailag tulajdonképpen polifonematikus értékű jelenség, mert (valójában vagy legalábbis potenciálisan) kettőt ér. Fonetikailag pedig bizvást vehető „rövid mássalhangzó + kronéma” együttesének, mert az adótartam-mozzanat a rövid hang minőségét lényegében változatlanul hagyja.

Mássalhangzós fonémáink ilyen rendszert alkotnak:

	<i>ny</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	
	<i>k/g</i>	<i>ty/gv</i>	<i>t/d</i>	<i>p/b</i>
		<i>cs/dzs</i>	<i>c/dz</i>	
<i>h</i>	<i>j</i>	<i>s/zs</i>	<i>sz/z</i>	<i>f/v</i>
		<i>l</i>		
		<i>r</i>		

9. ábra

Ez némi egyszerűsítéssel így is leírható:

	<i>ny</i>	<i>n</i>	<i>m</i>
<i>G</i>	<i>Gy</i>	<i>D</i>	<i>B</i>
		<i>Dzs</i>	<i>Dz</i>
<i>h</i>	<i>j</i>	<i>Zs</i>	<i>Z</i>
		<i>l</i>	
		<i>r</i>	

10. ábra

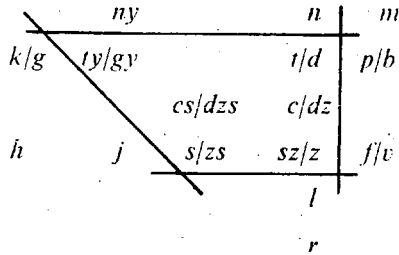
A második formában a nagybetűk azokat a párokat jelzik egyetlen szimbólummal, amelyekben a zöngétlen meg a zöngés tag önálló, egymással is szembeállítható fonéma. (De azért nem valamiféle „archifonémát”, amire most nem térek ki. E fogalomra, s határainak az elmosódásig való kiterjesztésére vö. pl. ARCAINI, ENRICO: *Principi di linguistica applicata*. Bologna, 1967. 120—121.) — Mint a 9. ábrán meghúzott vonalak mutatják: a zöngés/zöngétlen korreláció tartománya a fonéma-rendszer belső területére esik, a peremek kimaradnak belőle; bár itt a szélső határokat rajzoltuk fel. (A szűkebbekről később.)

Hosszú változata minden mássalhangzós fonémának van, illetőleg elvben lehet. Ez azonban — mint jeleztem — morfofonológiai jelenség. Morfológiai alkathoz kötődik például az a (negatív) szabályosság, hogy hosszú mássalhangzó önálló morféma kezdetén nem állhat, csak a belsejében és a végén. Hosszú mássalhangzó önálló morféma belsejében csak intervokalikus helyzetben találunk. Az ilyen helyzetű hosszú fonéma reálisan polifonematikus értékű, mert — szótaghatáron lévén — két fele (két eleme) külön-külön szótagba tartozik. A morféma végi hosszú is polifonematikus értékű potenciálisan, minthogy a hangtest továbbalakulásakor intervokalikus helyzetbe kerülve, ugyancsak két külön szótag elemeivé bomolhat szét (pl. *petty*: *pety-tyes*). Gyakori a morfémaegyüttesekben az olyan hosszú mássalhangzó, amelynek egyik fele az egyik, másik fele a másik morféma alkotó eleme (pl. *bot-tól*, *bot-tal* stb.). — Mindeme jelenségeknek lényegében azonosak a fizikai-fiziológiai jellemzőik. Ezért hosszúakra és kettőzöttekre való szétválasztásuk (pl. HORGER ANTAL: *Általános fonetika*. Bpest, 1929. 31. lap) alighanem indokolatlan. Indokolt viszont az, hogy polifonematikus (azaz két fonéma értékű) jelenségeknek tekintsük őket, s ezért ne számoljunk külön hosszú rendszerrel (azaz: „hosszú fonémák” külön rendszerével) a mássalhangzóknál.

A fentebb felrajzolt mássalhangzós rendszert 3 alapsor jellemzi: az okkluzíváké, az explozíváké és a spiránsoké. Ezt megtoldja egy közbülső sor (az affrikátáké) és két kiegészítő sor (a likvidáké). Horizontálisan öt alaphelyzetet találunk. Jobbról balra haladva: az első helyzet a labiálisaké. Itt az *m* és a (*B* szimbólummal összefogható) *p/b* pár bilabiális, a (*V* jelölte) *f/v* pár dentilabiális. E különbségük a magyar fonológiai rendszerben irreleváns, mert bilabiális spiránsunk nincsen; tehát ez a csoport összefoglalható „labiális” közös kategóriába, szemben a lingválisakkal. — A lingválisaknál három jellemző állás van. A negyedik (a *G* szimbólummal jelzett *k/g* páré) némileg elkülöníthető tőlük, mint gutturális. Sajátos a *h* helyzete. Ez

tipikus realizációjában laringális; de szóróterülete elég nagy: bizonyos helyzetekben gutturális (a *k/g* frikatív párja), sőt palatális (a *j* zöngétlen párja). Ezért indokolt talán, hogy a *k/g* pár alá kerüljön, mint egy egységbe vont „hátsós” sor tagja, az egységesített „labiálisak” mintájára.

Itt megint azt láthatjuk: a közbülső terület a népesebb. A „labiális” jobb és a „gutturális” bal állás csak egy-egy sort ad, míg a „lingvális” közbülső hármát. És ráadásul: minden, ami a három alapsor közötti (az affrikáták) vagy rajtuk kívüli (a likvidák), erre a területre esik. Tehát a közbülső (a 10. ábrán vonalakkal körülvett) terület a legterheltebb ebből a szempontból is. — Összevetítve a két szempontot, s csak azt a tartományt véve, amely mindkettőnek alapján a „közép” területére esik, a következő képet kapjuk:

11. ábra

Ha itt számolgatni kezdünk, szintén találunk néhány jellemző mutatót. Például: a zöngés/zöngétlen korreláció szempontjából a magyar mássalhangzós fonémaállomány „belsejében” 18, „perifériáján” 7 tag van. (Ez 72%:28% arány.) Más szempontból: a „közbülső” állásokra 17, a két „szélsőre” 8 tag esik. (Ez 68%:32% arány.) Egy-egy szempontból tehát átlagban 70%:30% a „közép” és a „szélek” terheltségi viszonya. A két szempontot együtt véve (a 11. ábra alapján) 12 „belső” fonémára 13 „külső” esik (ez 48%:52%); azaz a középtartományra a fele és a négy szélre a másik fele az egész állománynak.

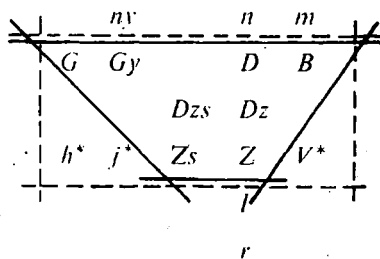
Még világosabb a középrész terheltsége, ha a tényleges helyzetet egy elvileg lehetségeshez viszonyítjuk. Ha úgy vesszük, hogy az 5 jellemző állás a 3 alapsor mindegyikében meglehetne, s elvben érvényesülhetne a zöngés/zöngétlen korreláció is mindenütt, akkor ez (3.5.2 =) 30 fonémára adna lehetőséget. Ehhez jön a közbülső sornak 4 és a kiegészítőknek 2 fonémája, ami a lehetséges mennyiséget 36-ra emeli. Ebből valójában 25 van meg, tehát az elvi lehetőséghez mért kihasználtsági mutató átlagban kb. = 70%. A lehetséges fonémák közül a „belső” tartományban várható volna összesen 14, s van valójában 12; a „széleken” lehetne összesen 22, s van valójában 13. Így a belső mag kihasználtsági mutatója kb. = 86%, a peremké viszont csak kb. = 60%.

Mindez azt mutatja: a mássalhangzós fonémák rendszere kevésbé zárt, mint a magánhangzósaké; kihasználtsági mutatója ennek következtében alacsonyabb; s itt: — a magánhangzókéval épp ellentétben — a súlyt nem a szélek viselik, hanem a közép, amely az állománynak minden tekintetben a magvát alkotja.

Lényegében — bár szélein ingadozva — ez a belső mag vesz részt a különféle morfofonetikai módosulásokban is. Ennek három típusa: a részleges hasonulás, a teljes hasonulás és az összeolvadás. (Az igazodás a fonéma szórási sávján belül

marad, tehát nem ide tartozik. A megrövidülés meg a hangkilökés nem vonható ide, mert bennük nem a fonéma természete szabja meg a részvétel kérdését, hanem a fonémának a morfémaegyüttesben elfoglalt helyzete. A „történeti—alaktani kötöttségű” teljes hasonulást és összeolvadást innen kihagytam: az nem morfofonetikai, hanem morfofonológiai kérdés, az „alternáció” későbbi címszava alá tartozik.)

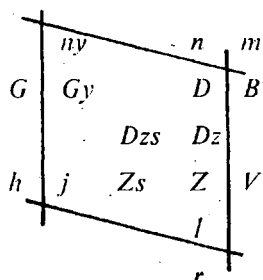
Ami a zöngéállapot szerinti részleges hasonulást illeti, a benne részt vevő fonémáknak — maximális és minimális — állománya így határolható körül:

12. ábra

A (sima vonallal körülvevett) minimális résznek minden tagja korlátlanul és kétoldalúan vesz részt a jelenségben. Ennek állománya szűkebb, mint a zöngés/zöngétlen korrelációt mutató fonémapároké. A (szaggatott vonallal határolt) maximális tartomány viszont nagyobb annál, bár minden peremet ez sem ölel magába. A problematikusak: a csillaggal jelzett tagok. Közülük a (V szimbólummal jelzett) v/f párnak v tagja csak részben vesz részt a részleges hasonulásban: maga asszimilálódik (pl. *év+től = éftől*), de nem asszimilál (pl. *fut+va = futva*, s csak egyik nyelvjárásterületünkön = *fudva*). A j -nek nincsen zöngétlen fonémapárja; s maga csak abszolút szóvégen zöngétlenedik el, szabályszerűen csak zöngétlenek után (pl. *kap+j = kapʃ*; de: *dob+j = dobj*, és más oldalon: *kap+ja = kapja*). A h épp fordítva: zöngétlenítő hatással van az előtte álló zöngésekre (pl. *dob+hat = dophat*), de maga nem zöngésedik. S persze — mint két perem — kimarad a zöngés/zöngétlen asszimilációból a nazálisok és a likvidák egész állománya.

A morfofonetikai módosulásoknak következő típusa a teljes hasonulás. Ide ilyesfélék vonhatók: *nagyja, atyja, anyja; átszap, vadcsapás, egy csepp; átcipel, nagy-cipős; község, rizsszedés; éljen* stb. E jelenség hatóköre — összetevők és eredők készletét együtt véve — a következő tartományra terjed ki:

13. ábra

Itt megint a középben mozgunk, s ismét a peremek maradnak ki. — Hasonló a képe a következő morfofonetikai jelenségben, az összeolvadásban részt vevő fonématautománynak is. Együtt véve összetevőket és eredőket, itt a kép így alakul:

	<i>ny</i>	<i>n</i>	<i>m</i>
<i>G</i>	<i>Gy</i>	<i>D</i>	<i>B</i>
		<i>Dzs</i>	<i>Dz</i>
<i>h</i>	<i>j</i>	<i>Zs</i>	<i>Z</i>
			<i>V</i>

14. ábra

Itt az eredmény vagy palatális hang, vagy affrikáta; az összetevők is mindig a „lingvális” területen belül állnak. De a két szélső pozíciónak („elülsőknek” és „hátsóknak”) egyik tagja sem szerepel, sem mint komponens, sem mint eredmény; s kimaradnak belőle a likvidák is. (Amíg volt *ly* fonémánk, az *l+j* kapcsolat *lly* alakban oldódott fel, összeolvadással. Ma az *l+j = jj* teljes hasonulásnak számít, s így fentebb szerepelt.)

Nem morfofonetikai (mert morfématalálkozásokban nem leíró—hangtani szabályok szerint bekövetkező), hanem morfofonológiai (mert történetileg kialakult, és meghatározott morféma-khoz kötődő) jelenség néhány „teljes hasonulás” és „összeolvadás”, amely egyrészt a névszói *-val/vel* és *-vá/vé* ragnak, másrészt pedig az igei felszólító módbeli *-j* jelnek, meg a hozzá hasonló — de vele nem azonos — kijelentő tárgy-as ragozásbeli *-j-s* toldalékformáknak viselkedését jellemzi. Morfofonológiai, mert egyikük sem a hangtalálkozáshoz magához kötődik, hanem a találkozó morféma-k valamelyikéhez (az igei felszólító módban olykor mindkettőjükhöz). Itt tehát nem hangváltozásokról kell beszélnünk, hanem az adott morféma-k alternációjáról.

Ez a felfogás az említett főnévragokra nézve azt a nézetet sugallja, hogy a *-val/vel* ragnak ez csak alapformája, fő alternánása, mely magánhangzós tövégek után jelentkezik; de van *-zal/zel*, *-ral/rel*, *-gal/gel* stb. stb. alternánása is, és *-z*, illetőleg *-r*, illetőleg *-g* stb. végződésű tövek után ezek jelennek meg. (S persze akkor a *hévvel* típusnak *-val/vel* végződése sem „alapforma”, hanem az adott mássalhangzós szővégnak megfelelő alternáns, mely az alapformával csak véletlenül azonos alakú.) — Ugyanez érvényes a *-vá/vé* ragra is.

Az igei felszólító mód *-j* módjelének pedig — a fő alternánst jelentő *-j* mellett — van *-gy* alternánása (egytagú és rövid magánhangzóra végződő ige-tövek után), továbbá *-sz*, *-z*, *-s*, *-dz* alternánása is (ilyen végződésű felszólító tövek után). Az *akassza*, *fesse* stb. ugyanis már egy *-sz*, illetőleg *-s* végű, azaz *-t*-je vesztett felszólító tőalternáns megjelenésének logikus következménye; a *lássza* annak, hogy a *-t* végűek egy részének *-s* végű felszólító tőalternánása van; a *bontsa* meg annak, hogy a felszólító tövekben *-t* végűnek megmaradó igékhez is *-s* alternánsban járul a módjel. (A kijelentő tárgy-as ragozásban a *-j* ragkezetnek ugyanígy megvan az *-sz*, *-z*, *-s*, *-dz* alternánása; de ott persze tőalternánsok és *-t* utáni külön szabályok nincsenek. Ezért: *visszük*, *húzzuk*, *ássuk*, *eddzük*, de: *eresztjük*, *látjuk*, *bántjuk* stb.) Az alternáció

tudomásulvétele nélkül mindez megmagyarázhatatlanul bonyolult volna, így viszont természetes. (Részletező alkalmazására lásd NytudÉrt. 54. szám 16—18.)

Az itt tárgyalt hangjelenségek így eléggé messze esnek a korábban bemutatottaktól. Ám csak e módon érthető, hogy a *-val/vel* meg a *-vá/vé* rag *v*-je miért „hasonul”, ha például a *-va/ve* és a *-ván/vén* igenévképző *v*-je nem; s hogy miért „hasonul” vagy „olvad össze” a *-j* bizonyos szövégekkel, bár másokkal nem; s miért viselkedik másképp a felszólító mód *j*-je, mint a kijelentő tárgyas ragozása. — Épp ezért nem egészen reális azt néznünk, hogy hol helyezkedik el a fonémarendszerben a *v* és a *j*, és hol azok a fonémák, amelyeknek javára alternációnak ad helyet. De ha mégsem tudunk ellenállni az ördög incselkedésének, s rápillantunk a 11. ábrára, azt látjuk: a *v* — amely bármelyik más mássalhangzóval fölcserélődhet a *-val/vel* és a *-vá/vé* rag elején — kívül esik a „magon”, a központi tartományon. Ugyanígy a *j* is; de ez — akár a felszólító módot, akár a kijelentő tárgyas ragozást nézzük — ráadásul mindig olyan fonémának engedi át a helyét, amelyik benne van a „magban”, a központi tartományban.

Azt látjuk hát: a mássalhangzóknál — a magánhangzókkal épp ellentétben — minden egy középső magban sűrül össze, s a peremek a lazábbak, kevésbé igénybe vettek.

4. Az utolsó — és nagyon jogos — kérdés: mire alapul saját és sajátos fonológiai rendszerezésem? Mint ígértem: az egyes fonémák pozitív jegyeire, fonetikai tartalmukra, fiziológiai rendszerükre. Hogy a magánhangzók két rendszerét fonetikai ábrázolásuk alapján vetítettem ki, azt mindenki látja, aki ismeri 1949-ben összeállított, s azóta a magyarra nézve teljesen általánossá vált — tulajdonképpen a szájüregből kiemelt — magánhangzó-ábrázolásomat. (Előszőr: MNyok. II, 25—27; utána magam is, mások is minden fonetikai műben így.)

A mássalhangzók itteni ábrázolása már több szót igényel. De az is fiziológiai alapú, lényegében a szájüregből kiemelt séma. Ilyesféle összeállítást először a nyelv-atlasz bevezetőjében adtam. (A magyar nyelvjárások atlasza I. kötet 5. mellékletlap.) Magyarázata: Legfelül a nazális sor van, mert a nyelvhát teljes — és a hangzás egész tartama alatt fenntartott — zárt alkot a szájpadláson. Alatta az explozívák sora, mert ezek is zárral képződnek, de a zár a hangzás kedvéért felpattan. Alapsor-ként ez alatt a spiránsoké, mert itt a nyelvhát csak közelíti a szájpadlást. Az utóbbi két alapsor között az affrikátáké, mint belőlük kombinálódott hangoké. A likvidák alul, mert rendszeren kívüliek is, meg a leglazább (leginkább vokalikus) jelle-gűek. — A jellemző állások elhelyezéséhez magyarázat sem kell.

A fonémák rendszerét tehát fel lehet vázolni úgy, hogy a fonológiai szempontok sérelme nélkül közelebb maradjunk a fizikaiakhoz, a sémánkat kitöltő valósághoz. Lehet persze, hogy a magyar fonémáknak ilyen típusú rendszerezése kevesebb lehetőséget ad a más nyelvek rendszereivel való összehasonlításra (bár ebben sem vol-nék éppen bizonyos). Egy azonban kétségtelen: egy ilyen belülről induló, s ezért a vizsgált dolog természetét tükröző összeállítás többet mutat meg a magyar fonémáknak és rendszerüknek inherens sajátágaiból és lényeges összefüggéseiből, azaz a rendszerből magából, mint egy olyan, amelynek megalkotásához a szempontokat kívülről visszük rá rendszerezésünk tárgyára. — „A mai magyar nyelv rendszere” című összeállításunkban a fentiek szellemében — de érthető okokból nem a fenti terminológiával — bemutatott rendszerezésemmel annak idején kivit-tam már a „provincializmus” vádját. Talán az itt elmondottakkal sikerült némileg

illusztrálnom: nem biztos azért, hogy minden jó, ami „kívülről”, s nem minden eleve rossz, ami „belülről” jön; akár saját nyelvtudományi munkánkat tettük e két határozószó elé, akár — és még inkább — nyelvünk valóságos természetét.

SYSTEM AND SYSTEMATIZATION OF HUNGARIAN PHONEMES

by

DEME LÁSZLÓ

In his paper the author tries to establish a phonological system in closer connection with the phonetical (mainly with the physiological) principle than usual in traditional phonology or in that based on "distinctive features".

The stock of phonemes in Hungarian, like in any other language system, is divided first of all to two main fields: into that of vowels and consonants. — But vowels themselves form two separate systems: one of the short and another of the long ones. The two correspond to each other in main characteristics but not exactly in details: on the lower grade we find differences between short and long ones in quality as well, not only in duration.

Both vowel systems show 3 axes, the left one being pure-velar (phonetically: velar labial), the right one pure illabial (phonetically: palatal illabial), while the middle one a transitory type (being palatal labial). — And each of them shows 3 grades: a higher, a middle and a lower one. The middle axis is incomplete in both systems because has no lower member, but the right one is to be taken for complete because the "non-higher" member is ambivalent in them. (Cf. Fig. 1 and 2). The ambivalence is evidently proved by morphophonology. (Cf. Fig. 5 and 6.)

Consonantal system in Hungarian is characterized by 3 fundamental lines (those of occlusives, plosives and fricatives), completed by a mediary one (that of affricates) and 2 complementary ones (of liquids). Horizontally it shows 5 fundamental positions. (Cf. Fig. 9 resp. 10.) — Length is a distinctive feature of phonemes on the field of consonants too, yet long ones do not form a separate system none of them differing from the short but in duration.

The store of phonemes and their partaking in changes is proved to be more complete in the middle of the consonantal system than on the margins. (Cf. Fig. 11—14.)